

Joaquim Nadal i Farreras (ed.)

Girona, 1939: porta de l'exili

Escrits del final de la Guerra Civil

L'AVENÇ

GIRONA, 1939: PORTA DE L'EXILI

Joaquim Nadal i Farreras (ed.)

GIRONA, 1939: PORTA DE L'EXILI

ESCRITS DEL FINAL DE LA GUERRA CIVIL

L'AVENÇ

Barcelona

2021

Aquest llibre s'ha fet en el marc del Grup de Recerca en Patrimoni Cultural de Catalunya.
Grup de recerca preconsolidat. Generalitat de Catalunya (2017 SGR835).
ICRPC, CERCA (Centres de Recerca de Catalunya).
Joaquim Nadal i Farreras, Universitat de Girona.
Orcid.org/0000-0002-8589-7691.

Joaquim Nadal i Farreras, Institut Català de Recerca en Patrimoni Cultural-CERCA/Universitat de Girona

Universitat de Girona
**Institut de Llengua
i Cultura Catalanes**

- © de la selecció i edició dels textos, i de la introducció, Joaquim Nadal i Farreras
- © del pròleg, Maria Campillo
- © dels textos, els hereus dels autors, sempre que hagin pogut ser identificats, i específicament
 - © Hereus de Raimon d'Abadal i Calderó
 - © Max Aub, 1944 i Hereus de Max Aub
 - © Fundació Carles Pi i Sunyer
 - © Hereus de Josep Pla, 1939

Barcelona, juny de 2021
© d'aquesta edició, L'Avenç, S.L., 2021
Mallorca, 221, sobreàtic
08008 Barcelona
Telèfon: 93 245 79 21
www.lavenc.cat
www.elsllibresdelavenc.cat
www.llegirencatala.cat

Es reserven tots els drets.

Qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra només pot ser realitzada amb l'autorització dels seus titulars, amb excepció prevista per la llei. Adreçis a CEDRO (Centre Espanyol de Drets Reprogràfics) si necessita reproduir algun fragment d'aquesta obra (www.conlicencia.com; 93 272 04 47).

L'Avenç forma part de l'Associació d'Editorials Independents Llegir en Català.

Disseny i composició: L'Avenç
Imatge de la coberta: *Família tornant del refugi*.
Ajuntament de Girona. CRDI (Campú). Procedència: Joan Bosch Rosell

THEMA: 3MPBGJ-ES-B 1DSE-ES-JBA 2ADC
ISBN: 978-84-18680-03-8
Dipòsit legal: B. 8411-2021
Imprès a Gràfiques 92

TAULA

Pròleg, per Maria Campillo	9
Proemi	14
Introducció: Girona, una ciutat al final d'una guerra	17
1. Visions abans de la desbandada	49
Marià Manent	49
Alexandre Deulofeu	52
2. Del refugi al caos	57
Josep Pous i Pagès	57
Xavier Benguerel	64
Antoni Rovira i Virgili	78
Álvaro de Orriols	93
Tomàs Roig i Llop	121
Francesc Trabal	124
Rafael Tasis	129
Carles Gerhard	133
Carles Pi Sunyer	136
Josep M. Poblet	139
Alexandre Deulofeu	143
Manuel Valldeperes	147
Nancy Johnstone	152
Teresa Pàmies	156
Agustí Centelles	161

3. Riba i Machado	165
Oriol Riba i Arderiu	169
Carles Riba	181
Clementina Arderiu	183
Joaquim Xirau	185
4. L'exèrcit vençut, el Govern a l'exili	189
Manuel Tagüeña	191
Vicente Rojo	195
Manuel Azaña	207
Ignacio Yarza	214
5. Girona, 4 de febrer	221
Enric Mirambell	226
Antoni Bergós	230
Max Aub	238
Maria del Tura Roura i Castanyer	240
6. Ressons des de l'exili del 1936	249
Raimon d'Abadal i Calderó	249
7. Ocupació i repressió.	253
Fernando Ors	255
Manuel Sánchez del Arco	261
<i>Los Sitios</i> (sense signar)	265
Josep Pla	273
Carles Fages de Climent	275
8. Ignomínia i expiació	279
Carles Rahola	282

PRÒLEG

GIRONA 1939: RETRAT EN BLANC I NEGRE

No tots els camins duen a Roma. Els camins de l'exili del 1939 menen, en primera instància, a la frontera francesa i passen, molt sovint, per la ciutat de Girona. Aquest llibre recull escrits que dibuixen el mapa d'un espai geogràfic i d'un marc social que va ser testimoni de l'*abans*, del *durant* i del *després* de la retirada republicana; de l'arribada massiva de refugiats, de l'ocupació militar de la ciutat i dels primers moments de la victòria franquista. És a dir, del final de la República espanyola i de l'inici de la Dictadura. I és que, com assenyala l'historiador Joaquim Nadal, curador del volum, en el molt documentat estudi que precedeix els textos, «la tarda del quatre de febrer de 1939 la Guerra Civil havia acabat a Girona».

Per tal de donar raó del context històric i militar, però sobretot, de la dimensió humana, social i civil, del clima moral d'aquell moment únic, Nadal se serveix d'eines diverses i, doncs, la tipologia del material aplegat és de mena molt variada. En això rau principalment el sentit i el valor del llibre, i la seva gràcia: fragments de memòries de tots els gèneres (de caràcter personal, autobiogràfic, històric o militar), narrativa testimonial, pàgines de dietaris privats. I reportatges o articles de premsa, sempre colpidors per al lector comú, poc acostumat a les hemeroteques. Acompanyat tot per la contextualització, estricta i anotada, de cadascuna de les vuit seccions que construeixen la carta de navegar pel moment històric. I guiat, a més —sigui'm permès d'assenyalar-ho— per una erudició diguem-ne amorosa envers el medi natural, l'empatia pròpia d'algú que coneix molt bé el terreny que trepitja, no només en sentit figurat sinó també en sentit literal. Un exemple: Joaquim Xirau ens parla de «*un caserío señorial situado a media hora del pueblo*». Nadal apunta: «[Can Santamaria, al veïnat de Raset]».

En conseqüència amb la diversitat textual, els autors recollits al llibre componen un aplec de subconjunts formats per periodistes, polítics, escriptors, militars; o fins i tot membres del ram de l'hostaleria, com és el cas de la mestressa de l'hotel dels Johnstone a Tossa, refugi d'una colònia de nens refugiats que sabien perfectament com havien d'actuar en cas de fugida. Són relats contrapuntats, no només a causa de la inclusió dels escrits generats des de les forces d'ocupació; també els testimonis civils donen raó de la derrota dels uns i de la victòria d'uns altres. Així, el lector pot percebre l'alegria dels «alliberats», la por dels fugitius o la devastadora desolació dels derrotats que es queden. Perquè, com explica Enric Mirambell, «per a molts gironins aquell era el dia de l'alliberament; però per a molts altres representava l'inici d'un llarg i definitiu exili o bé ser les víctimes de la repressió».

Hi ha alguns aspectes, en els relats de la retirada dels republicans, que han esdevingut gairebé «motius recurrents». Com els bombardeigs acarnissats de les carreteres en el trajecte des de Barcelona fins a Girona i Figueres («A Mataró, bombardeig. A Caldetes, tornem-hi», escriu Josep M. Poblet). El general Vicente Rojo ens parla de «*una actividad terriblemente cruel y persistente de la aviación enemiga*» i de «*el estrago verdaderamente inhumano de dos fortísimos bombardeos*»; i anota que «*las escenas de desesperación a la salida de Figueras fueron terribles*». En el mateix sentit, insisteix en la por col·lectiva, en allò que anomena «*los pánicos*», que han fet presa, diàriament, «*en la población civil y en todos los escalones de la administración*». D'aquí que el 31 de gener es dicti «*una orden severísima para contención de los pánicos y restablecimiento de la disciplina y del orden en la población civil*», escriu el general, amb una advertència al lector (que imagina estupefacte per aquesta mena d'ordre d'acompliment impossible): «*no sé lector si conoces lo que es un pánico*».

Són, els bombardeigs, una causa principal de la desesperació de la massa enfollida per la necessitat d'encalçar com sigui la frontera. Una desbandada que va produir, a les carreteres i a Girona, embussos monumentals, situacions absurdes (camions plens i trens buits, perquè ningú no hi pensa), i algunes escenes de violència per abastar uns transports en què ja no hi cap ni una malla, amb la consegüent separació forçada de familiars (i alguns nens perduts). Afegim-hi els rumors de tota mena (interessats o ingenus) sobre l'arribada a cremament dels

franquistes, que provoca des de la insolidaritat d'uns xofers que es neguen a tornar enrere per complir les ordres d'evacuació dels ferits, fins a la sospita de la deserció (en alguns casos certa, en d'altres no, sovint no confirmada) dels dirigents: «Tothom semblava sospitós d'haver fugit o de voler fugir», recorda Rovira i Virgili.

Mentrestant, a Girona, escriu Manuel Valldeperes, «totes les llars són plenes de refugiats. Hotels, teatres, magatzems, entitats, tots els locals de certa grandària, són habilitats com a residència momentània. Homes, dones i criatures dormen asseguts en bancs o cadires o amuntegats a terra o damunt les taules. No hi ha miraments ni prejudicis. I sobre el tou d'herba de la devesa dormen els més desgraciats, amorosits per la boira espessa que cobreix les gelades nits gironines.» Davant l'allau, alguns barcelonins afirmen que «tot Barcelona s'ha abocat dintre Girona». Rafael Tasis, amb la llibertat de qui escriu en un dietari íntim, apunta que «com que això, per raons de grandària relativa, és molt difícil, no deu ser exactament així». I és que el gènere li permet una punta d'humor («un canonet antiaeri, conscient de la seva insignificança, tira uns quants trets per quedar bé») que s'esmola encara amb la desorganització dels organismes oficials que s'han traslladat «als punts més absurds» —escriu— però «almenys el Ministeri de Marina s'ha instal·lat a Cadaqués, poble de marina.»

Ara bé, el pas per Girona comporta un nou motiu recurrent, reiterat en molts dels textos d'aquest llibre: el contrast entre el caos de la desfeta i el caràcter de «la vetusta ciutat de les pedres glorioses, amb la seva catedral somiosa vora el Ter pacífic» (Carles Gerhard), que ara presenta «les pedres daurades sota les bombes» (Tasis) i «*las torres de la catedral y de San Feliu, doradas por el sol y los siglos*» que es reflecteixen a l'aigua del riu de «*una de las ciudades más venerables de Catalunya*» (Joaquim Xirau). La ciutat quieta en la pàtina immutable del temps esdevinguda la «ciutat de les runes flamejants», com apunta Valldeperes (en referència a «Les tombes flamejants» del poema de Ventura Gassol). Esdevinguda, també, per a Teresa Pàmies, un manicomi ple «de forasters acorralats» on un soldat, que explica que havia estat pagès i que tornarà a ser-ho, plora a la vora del riu mostrant el fusell sense bales i queixant-se de les lluites intestines entre els republicans.

En efecte, els militars i els polítics ens parlen dels conflictes habituals entre unitats comunistes i anarquistes. Manuel Azaña i Lluís Companys

es malfien de Negrín, per diferents motius; aquest es malfia de tothom, a més de mostrar-se disposat a abandonar Companys a la seva sort. I és que (la frase d'Azaña és lapidària), «*naturalmente, lo que quedaba de la Generalidad se lo había llevado el viento*». La crida de Negrín a la resistència impossible (que havia de suposar el sacrifici de moltes vides humanes, inclosa la de noiets de la lleva del biberó) és qüestionada per Vicente Rojo, «*porque la guerra es muy difícil hacerla sin soldados*» i, en canvi, «*no se hacía nada de positivo ni de eficaz para paliar en lo posible las consecuencias inmediatas de la gran derrota*». En efecte, «perduda Barcelona, l'ombra d'exèrcit que restava en peu s'aniria desinflant com una bomba de sabó» (Valldeperes).

A més, el despropòsit de la defensa a ultrança —que si arriba a la menció d'Álvarez de Castro ja ratlla l'esperpent— topa amb la reconeguda qüestió del salvament del Patrimoni Artístic, que no sembla tenir en compte que les pedres de Girona també ho són. En aquest sentit, l'escena d'Enrique Líster i la voladura de ponts, reportada per Josep Pradas Puig, és paradigmàtica: «el meu avi va preguntar a en Líster “Què fan?” i en Líster se'l va mirar indignat amb la cara de color vermell, sense respondre. Amb la mirada ho deia tot. Després van marxar i també van fer volar el pont de l'Aigua.» Terra cremada. Com diu Nadal, «la desolació i la devastació fumejants són recurrents en tots els testimonis».

Les memòries militars, la relació dels testimonis civils, la contenció verbal de la majoria d'escriptors —en general mesurats, tot i la cruesa de les escenes— topa en algun cas amb la retòrica inflada, com la de l'autor teatral Álvaro de Orriols (els «*rancios caserones*» i «*vetustos soportales llenos de tradición*», «*las viejas iglesias con centenario olor de devoción cristiana*»); arrodonida encara per l'escena efectista de l'intent de suïcidi, com si volgués protagonitzar un drama en el mateix teatre on s'han representat obres seves. El contrast entre la seva anècdota del rellotge i la d'Antonio Machado (explicada per Clementina Arderiu) és prou eloqüent.

El màxim contrast —el blanc i el negre— es produeix, però, entre l'experiència d'aquest grupet d'intel·lectuals, els Riba, Machado, Xirau, que surten per la frontera amb les seves famílies, i l'actitud exultant de les forces d'ocupació i d'aquells que en el moment els feren costat. Inconscients, alguns, d'un futur que ara sabem que va ser el dels vencedors vençuts. Entre la població civil, Antoni Bergós reporta una «esce-

na d'interior» molt significativa, la del procurador senyor Ciurana (un malalt crònic, allitat a causa de dolorosos còlics nefrítics) en ser informat de l'entrada de les tropes franquistes. Es veu que quan se li va dir, «Senyor Ciurana, ja estem alliberats», la seva resposta va ser enraonada i profètica. Diu que va fer: «Ara sabrem el que és patir.»

En efecte, Fernando Ors va entrar a Girona amb la *Cuarta de Navarra* i el general Camilo Alfonso Vega. Aquest va reiterar la frase coneguda: «*Venimos, dijo, trayendo pan, justicia y perdón.*» Un mes després, el quinze de març, l'execució perfectament oficial (no pas producte d'un escamot incontrolat dels uns o dels altres) del pacífic home de lletres Carles Rahola, revelaria la ignomínia, l'autèntica dimensió del misatge. L'assassinat de Rahola fou una acció genuïna de venjança indiscriminada que, com remarca Nadal, quedaria gravada durant molt de temps en la consciència col·lectiva dels ciutadans de Girona.

Maria Campillo
3 de febrer de 2021

PROEMI

Girona va viure, com Catalunya, en els darrers dies de gener i els primers dies de febrer de 1939, uns moments històrics d'una gran intensitat dramàtica. En el cas de Girona el dia 4 de febrer, amb l'entrada a la ciutat de les tropes franquistes, va ser la frontissa que marcaria amb una empremta profunda la vida d'una ciutat respectada a la rereguarda durant la major part de la guerra i torturada i martiritzada en els darrers moments fins a aquesta data. Un cop ocupada, la persecució i la repressió implacables, executades amb contumàcia, allargarien el sacrifici i la desolació.

Al voltant d'aquesta cruïlla, en les dates anteriors, una munió de catalans passarien per la ciutat camí de l'exili. Aquest pas feixuc va deixar testimonis molt eloqüents de persones anònimes o de destacats dirigents polítics o representants de la intel·lectualitat catalana. Són textos farcits de vibració patriòtica, de vibració emocional, de sensibilitat a flor de pell expressada sota diverses formes literàries; hi traspua l'elevació dels sentiments i dels ideals i la més estricta quotidianitat marcada per la constatació de les penúries i les mancances més elementals i primàries. Camí de l'exili es quedarien a les cases, a les cunetes, cremades a les llars de foc a vegades, mostres d'un treball intel·lectual que calia anar deixant per arribar sense llast a la frontera, a mesura que el camí esdevenia més penós i difícil.

La societat gironina va reaccionar de formes molt diverses: amb solidaritat i generositat en uns casos, amb mesquinesa i covardia en uns altres. Al final de tot els testimonis aixequen acta d'una ciutat glaçada, buida, muda, que acaba cremant per la destrucció dels uns i dels altres.

La retòrica feixistitzant dels franquistes s'imposaria en els textos dels ocupants. Aquí és on alguns gosen contraposar el sentit de la his-

panitat a l'enciclopedisme marxista (!), Álvarez de Castro a Carlemany —malgrat la seva arrel cristiana—, Franco a Napoleó. Els mites de la Guerra del Francès que Carles Rahola havia revisat s'imposarien altre cop, mitificats i mistificats; Álvarez de Castro brandaria simbòlicament la bandera de la victòria, Carlemany era l'Europa que retrocedia i Napoleó l'atac a la independència de la pàtria. Carles Rahola moriria víctima justament d'aquestes concepcions reaccionàries i de la inanitat i iniquitat intel·lectual d'aquests arguments.

Pot ser que soni estrany, però el 4 de febrer deixa Girona inerta, morta i exhausta en la confrontació entre Carlemany i Álvarez de Castro.

Aquest llibre és tributari de l'aportació pionera de Maria Campillo¹ (ed.): *Allez! Allez! Escrits del pas de frontera*, 1939. Barcelona: L'Avenç, 2010, 2ª edició amb índexs onomàstic i toponímic, 2019. En fixar el focus en la ciutat de Girona ampliem la nòmina d'autors i de textos alguns dels quals, naturalment, Maria Campillo ja havia reproduït.

En els textos que reproduïxo en el llibre, he anat subratllant, de tant en tant, algunes frases, marcades amb negreta, que m'han semblat que, per la seva concisió i capacitat evocativa, ressaltaven amb precisió l'ambient que vol reflectir aquest conjunt d'escrits.

1. Una part important de l'obra de Maria Campillo gira al voltant de la literatura i la guerra. Comença amb el llibre, imprescindible marc de referència, *Escriptors catalans i compromís antifeixista (1936-1939)*, Barcelona: Curial i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994 i segueix amb tres antologies en la seva condició d'editora: *Contes de guerra i revolució*, Barcelona, 2 vols, 1982, *Allez, Allez*, que aquí destaquem i *La Brigada del Vidre. Cròniques del front (1936-1939)*, Barcelona: L'Avenç, 2017. També ha tingut cura de *Llegir l'exili*, Barcelona: L'Avenç, 2011, una aproximació de diversos autors a la literatura catalana de creació a l'exili, i de l'antologia *Torneu-nos el paradís. Poesia catalana de guerra (1936-1939)*, Barcelona: Generalitat de Catalunya-Memorial Democràtic, 2018.

«Feia un fred terrible. Girona semblava una ciutat malalta
que s'acabés de morir.»
Francesc Trabal

Girona va viure, com tot Catalunya, en els darrers dies de gener i els primers dies de febrer de 1939, uns moments històrics d'una gran intensitat dramàtica. L'entrada a la ciutat de les tropes franquistes, el 4 de febrer, va ser la frontissa que marcaria amb una empremta profunda la vida gironina. Un cop ocupada, la persecució i la repressió implacables, executades amb contumàcia, allargaria el sacrifici i la desolació. Al voltant d'aquesta cruïlla, una munió de catalans passarien per la ciutat camí de l'exili. Aquest pas feixuc va deixar testimonis eloqüents de persones anònimes o de destacats dirigents polítics o representants de la intel·lectualitat catalana. Són textos farcits d'emoció patriòtica, de vibració emocional, expressada sota diverses formes literàries; hi traspuja l'elevació dels sentiments i dels ideals i la més estricta quotidianitat marcada per la constatació de les penúries i les mancances més elementals. Per contra, la retòrica feixistitzant dels franquistes s'imposaria en els textos dels ocupants. Els mites de la Guerra del Francès que Carles Rahola havia revisat s'imposarien altre cop mitificats i mistificats. Carles Rahola moriria víctima justament d'aquestes concepcions reaccionàries i de la inanitat i iniquitat intel·lectual d'aquests arguments. Al capdavall, els testimonis aixequen acta d'una ciutat glaçada, buida, muda, que acaba cremant per la destrucció dels uns i dels altres.

THEMA 3MPBGJ-ES-B 1DSE-
ES-JBA 2ADC
ISBN 978-84-18680-03-8

L'AVENÇ Assaig